

Stilske osobenosti arhitekture kraja 19. i početka 20. veka na Cetinju

Dragica Đurašević-Miljić

asistent Univerziteta u Titogradu

Izlaganje sa znanstvenog skupa —
72.014(497.1 Cetinje)»18/19«

Obeleženo tradicijom, stalnim preplitanjem i uticajima Istoka i Zapada, nasilnim prekidom srednjovekovne arhitekture i nagoveštaja renesansnih ostvarenja a potom viševjekovnim hijatusom — Cetinje se krajem XIX veka, za vreme vladavine knjaza Nikole I Petrovića, preko bogate graditeljske delatnosti približilo tokovima savremene evropske umetnosti. Nastavljeno je ono što je četrdesetih godina veka započeo Njegoš, nastojeći, kako kaže Andrić, *da na svoj način i po svojim shvatanjima Evropu približi Crnoj Gori i Crnu Goru Evropi*. Tako se dogodilo da je Cetinje, za samo nekoliko decenija, na prelazu iz XIX u XX vek, od naselja izgubljenog među brdima, postalo varoš povezana s mnogim evropskim državama. Zahvaljujući okolnostima da posle Berlinskog kongresa trinaest evropskih država otvara diplomatska predstavništva u Crnoj Gori, da u novim političkim i ekonomskim uslovima i knjaz Nikola sebi i sinovima podiže dvorce i reprezentativne zgrade za smeštaj državnih službi i novoformiranih ustanova kulture i prosvete, možemo govoriti o Cetinju kao gradskom naselju sa velikim brojem zgrada koje svojom arhitekturom prate istovremena događanja u evropskom graditeljstvu, s izmenama koje podrazumeva namena građevina i uslovi gradnje u dalekoj, ratovima opustošenoj zemlji.

Putopisac je u prvoj polovini XIX stoleća zabeležio: *Prijestonica Crne Gore bila je tada samo jedno raštrkano selo sa bijednim kolibama koje su se jedva razlikovale od stijena što su ih okruživale*.¹ Sličnih izveštaja o *selu-prestonici* ima još, a i arhivski podaci potvrđuju da tek po dolasku Nikole Petrovića za knjaza Cetinje počinje da dobija obeležje grada. Novi uslovi života i politika sve veće otvorenosti prema evropskim zemljama nametnuli su potrebu planske gradnje. Naredbe ondašnjeg ministarstva unutrašnjih dela namepravale su regulisati način gradnje i izgled novih objekata, a takođe voditi računa o urbanističkom sklopu grada.² U prvim decenijama vladavine novog knjaza

Obeleženo tradicijom, stalnim preplitanjem i uticajima Istoka i Zapada, nasilnim prekidom srednjovekovne arhitekture i nagoveštaja renesansnih ostvarenja a potom viševjekovnim hijatusom — Cetinje je krajem XIX veka uspelo da se približi tokovima savremene evropske umetnosti. U novim političkim i ekonomskim uslovima posle Berlinskog kongresa dvadeset evropskih država angažuje poznate arhitektae pri podizanju novoformiranih diplomatskih predstavništava u Crnoj Gori a knjaz Nikola gradi dvorce i reprezentativne palate za svoju porodicu, smeštaj državnih službi i novoformiranih ustanova prosvete i kulture.

Osobenost ove arhitekture sadržana je u spremnosti male provincijalne sredine da prihvati jednovremeno egzistiranje istorijskih stilova, modernih tendencija izraženih u graditeljstvu secesije kao elemenata avangardne evropske arhitekture kubizma.

uvećao se pre svega broj stambenih objekata.³ Privatni domovi su po pravilu jednostavne građevine pravougaone osnove, s prizemljem i potkrovljem, zidane od grubo obrađenog kamena, neomalterisanih fasada. Promejene nastale u drugoj polovini veka manifestuju se u graditeljstvu, pored uvećavanja broja privatnih kuća i podizanjem većeg broja javnih objekata koji su trebalo da ostvare ambiciozne planove knjaza Nikole u osuvremenjavanju prestonice.

Na početku stvaranja nove kulturne i političke klime u gradu bilo je neophodno sagraditi hotel. Radovi na zgradi otpočeli su 1863. i završeni 1864. godine. Prvobitno, zgrada je bila veća jednospratnica, drugi sprat dozidan je početkom XX veka. Na fasadama hotela nije bilo izrazitih stilskih osobenosti. Ona je delovala svojom monumentalnošću pored niskih kuća, prvobitnih stambenih objekata. Više od arhitektonskog značaja izdvajala se njena kulturna misija koju je za duže vremena imala u gradu. To potkrepljuje, pored ostalog, podatak koji u svojim putopisima iznosi jedan od mnogih stranih gostiju koji su ovde boravili. *I ustanova od još većeg značaja nalazila se u hotelu, koji se baš mora nazvati u svakom pogledu centrom male prijestonice. To je čitaonica koja se nalazi odmah do dvorane za ručavanje. Što je za najveću pohvalu, postoji naime u Crnoj Gori, čak i u manjim mjestima... često udruženje koje se brine za nabavku dobre, zabavne kao i*

¹ A. Lejard je boravio na Cetinju 1839. g, a podaci o tome nalaze se u knjizi Lj. Đurković—Jakšić, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd 1963.

² Prva je naredba izdata 1883. godine i odnosila se na zabranu korišćenja slame u građenju. Isto Ministarstvo izdalo je 1911. godine *Uputstvo za građenje kuća* (navedeno po članku J. Vukmanovića, *Razvitak i tip stambene kuće na Cetinju*, Etnološki pregled, Beograd 1975, 115—121).

³ N. d. st. 117. Do 1860. godine na Cetinju je podignuto svega 34 kuće, a 1874. g. već ih je 115.

86. Zgrada dvora kralja Nikole

87. Zetski dom

obrazovne lektire. Ovdje u Cetinju, u zabačenoj prijestonici, kojoj se mnogi potsmjehuju i koja je nesumnjivo u mnogom pogledu veoma skromna, našao sam pored mnoštva srpskih, talijanskih, ruskih i grčkim novina i niz njemačkih.⁴

Zgrada nekadašnjeg hotela, prvobitno nazvanog Lokanda, a potom Grand-hotel, porušena je nakon velikih oštećenja u zemljotresu 1979. godine.

Nedaleko od Djevojačkog instituta, ali na suprotnoj strani glavne ulice, nalazi se četverougli, prilično prostran trg na čijoj se južnoj strani diže zgrada sa mnogo prozora, s visokim parterom i lijepim spratom, ali također bez svakog ornamentalnog ukrasa, osim ako bi se ukrašen smatrao veliki, šareno naslikani crnogorski grb, koji se ponosno uzdiže iznad ulaznih vrata. To je dvorac gospodara crnih brda.⁵

Zgrada koju je knez Nikola odredio sebi za dvor zidana je od 1863. do 1867. godine. Pregradnje na dvoru vršene su 1870. godine po projektu austrijskog inženjera Paklera⁶ o čemu saznajemo iz objavljenog pisma arhitekta Milutinovića. Iz pisma znamo i da su pregradnje na dvoru bile velike, jer su se čitavi zidovi dvospratnice rušili i nanovo zidali. Na fotografijama sa kraja prošlog veka vidimo da je jedini arhitektonski element koji je doprinio oživljavanju fasade bilo stepenište na ulazu i balkon iznad njega. Ali za praćenje stilskih odlika na cetinjskim reprezentativnim građevinama interesantna je pregradnja koja je na zgradi dvora izvedena 1910. godine. U to vreme već su bile sagrađene gotovo sve ambasade, i stoga nije slučajno što je na jednostavnom ali velikom zdanju dograđen trem na mesto starog stepeništa i balkona. I taj aneks građevine je dvospratan. U donjem delu to je natkriveni ulaz a u visini sprata natkriven balkon sa zabatom koji nose stubovi. Na polju zabata urađen je u štuku grb porodice Petrovića. Ova dozidana konstrukcija ima odlike neoklasicizma. Iza zgrade nalazi se bogat park, što je opet element koji je, u duhu onog vremena, pratio važnije građevine.

Danas se u ovoj zgradi nalazi Državni muzej.

Lijevo od dosta lijepog hotela stoji Djevojački institut, prilično prostrana zgrada u kojoj stiču kćeri

iz boljih obitelji u zemlji uglavnom odlično obrazovanje.⁷

Zgrada je podignuta 1871. godine, zahvaljujući pomoći ruske carice Marije Aleksandrovne čije ime je i nosio ovaj prvi ženski srednjoškolski zavod u Crnoj Gori. Uz dvor i Lokandu, ovo je jedna od onih monumentalnih građevina u gradu koja neće obeležiti dalji stilski razvoj arhitekture, ali će doprineti gradskom karakteru Cetinja. O stilskim karakteristikama nekadašnjeg Djevojačkog instituta, a sada studentskog doma, ne može se govoriti, naročito ne posle adaptacija koje su izvršene u nekoliko navrata.

Grupi objekata profane arhitekture koji su za Cetinje imali pre svega kulturni i prosvetni značaj pripada i stara bolnica *Danilo I*, čija izgradnja je trajala od 1872. do 1873. godine. Po sačuvanim arhivskim podacima, plan za zgradu načinio je dvorski lekar Francuz Frilley, a radove je nadgledao Todor Gojković.⁸

Građevina koja po stilskim odlikama najavljuje pojavu istorijskih stilova na Cetinju jest Zetski dom, sagrađen pre svega za potrebe pozorišta i drugih institucija kulture koje su formirane krajem XIX veka. Izgrađena je po planu arhitekta Josipa Slade, Trogirana za kojeg savremenik kaže: *gospodin nadinženjer Slade, genijalni graditelj novih cesta u zemlji.*⁹ Iz Dalmacije je bio i rukovodilac radova Jozo Terzović. Radovi na zgradi otpočeli su 1884. a dovršeni 1896. godine.

Zetski dom ima izgled trobrodne bazikalne građevine. To se vidi u osnovi u kojoj je, u skladu s namenom zdanja, dominantan centralni prostor, a bočno

⁴ Bernhart Švarc, *Crna Gora*, Lajpcig 1883. Delovi ove knjige prevedeni su u *Zapisima*, Cetinje 1939, god. XII, knj. XII.

⁵ B. Švarc, n.d., st. 222.

⁶ M. D. Milutinović, *Izvestije o svršenom poslu u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, god. XI, knj. XIV, 1—2, Cetinje 1958, 366—371.

⁷ B. Švarc, n.d., str. 221.

⁸ Jedini obuhvatniji pregled arhitekture Cetinja, koji se prevashodno bavi istorijatom nastanka pojedinih zgrada a manje njihovim stilskim određenjima jeste knjiga D. Martinović i U. Martinović, *Cetinje, spomenici arhitekture*, Cetinje 1980.

⁹ B. Švarc, n.d., str. 161.

88. Dvor prestolonaslednika Danila

89. Zgrada austrougarskog poslanstva

se nalaze, simetrično postavljeni prema glavnom brodu, manji prostori izdvojeni zidovima koji su u funkciji građevine. I spoljašnost građevine koncipirana je kao kod bazilika sa kalkanskim zidovima koji se završavaju zabatima. Na lateralnim zidovima nalazi se niz manjih pravougaonih prozora. Na pročelju je interesantno rešen trem koji je nekad bio otvoren trima arkadama ali je nakon nekoliko pregradnji postao nešto glomazniji.¹⁰ Kada se govori o stilu ove građevine, govorimo o neoromanici, i to pre svega na osnovu izgleda prozora koji su lučno završeni i opervaženi plitkim arkanim ispustima.

Raskošnom izgledu unutrašnjosti građevine, što je njena funkcija podrazumevala, doprineo je češki dekorater Ženišek.¹¹

Na Zetskom domu, koji će ponovno služiti kao pozorišna zgrada, upravo se dovršava obnova nakon zemljotresa iz 1979. godine.

Započet 1894. godine tzv. Plavi dvorac je završen 1895. godine kao građevina namenjena dvoru prestolonaslednika Danila. U literaturi dvorac je primer zakasnelog ampira,¹² što se objašnjava težnjom knjaza Nikole da za svog sina podigne rezidenciju koja će se izdvajati bogato ukrašenom spoljašnošću. Zgrada je pravougaone osnove, ima visoko prizemlje i sprat. Najupečatljiviji arhitektonski element na fasadama čine udvojeni stubovi koji se nalaze na pročelju (četiri para) kao i po jedan par po uglovima zgrade. Stubovi odgovaraju visini spratova, obojeni su crveno i sa raskošnim korintskim kapitelima urađenim u metalu doprinose polihromiji fasade koja je obojena plavo. Luksuz-

niji izgled fasade ostvaren je i širokom upotrebom na svim prozorima belo obojene štukature u vidu konzola o koje se oslanjaju potprozornici, kao i ženskih glava u vrhu lučno završenih prozora.

Kada je na Berlinskom kongresu 1878. godine Crna Gora dobila međunarodno priznanje i nezavisnost, nekoliko vodećih evropskih država uspostavilo je s njom diplomatske odnose. Najpre su se poslovi obavljali preko akreditovanih konzula koji najčešće borave u Dubrovniku a samo povremeno dolaze na Cetinje. Potom, oni borave i u samom Cetinju u iznajmljenim privatnim kućama. Međutim, nekoliko država krajem XIX i u prvoj deceniji XX veka gradi posebne objekte za svoja poslanstva. Po stilskim odlikama izdvajaju se objekti vlada Rusije, Engleske, Francuske, Italije, Austro-Ugarske. I ostale države koje uspostavljaju s Crnom Gorom diplomatske odnose (Turska, Bugarska, Nemačka, Belgija, Grčka, Srbija, Španija i Švajcarska) staraju se o izgledu svojih boravišta na Cetinju. Međutim, spoljašnost tih zgrada ne odvađa se ni veličinom ni stilom od stambenih objekata, ali se oni trude da unutrašnjost prilagode potrebama diplomatske službe. Tako je Cetinjski vjesnik 3. jula 1910. godine zabeležio da su knjaz i njegova pratnja posetili bugarsko poslanstvo. *Razmeštaj prostorija u poslanstvu je ukusan i udoban.*

Austrougarsko poslanstvo zidano je 1897—1899. godine, a po projektu arhitekte Josipa Slade.¹³ Pri izradi velike dvospratnice pravougaone osnove kao građevinski materijal korišćen je dobro oklesani kamen sa brižljivo izvedenim spojnicama maltera. Između dva svetska rata zgrada je premalterisana. Kao i na drugim javnim građevinama, na Cetinju i ovde je posebna pažnja poklonjena ulaznom prostoru. On je koncipiran tako da ne izlazi iz ravni fasade, ali ima reprezentativan izgled zahvaljujući trima arkadama koje čine dva stuba, bočni zidovi i lučni završeci. I terasa koja je iznad ulaza takođe je u ravni fasade, tretirana kao lođa. Svi prozori na zgradi pravougaoni su sa skromnim kamenim ukrasom.

Osobnost ove građevine čini kapela smeštena u južnom kraku poslanstva i izdvaja se od zgrade ne-

¹⁰ R. Dragičević, *Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju*, Istorijski zapisi, knj. II, 1—2, Cetinje 1948, 321—338. U članku je zabeležen i podatak da je za vreme I svetskog rata uništena sva imovina pozorišta, prostorije zaovaljene i nađene prazne pri oslobođanju Cetinja od austrougarskih trupa. Ovo je i objašnjenje zbog čega se posle rata ponovo radilo na Zetskom domu.

¹¹ R. Dragičević, n.d., str. 322.

¹² D. Martinović i U. Martinović, n.d., str. 82—83.

¹³ Isto, str. 82—83.

90. Zgrada ruskog poslanstva

91. Zgrada italijanskog poslanstva

što izvučenom zapadnom fasadom i krovnom konstrukcijom. Zidana je od kvadera kamena koji nisu premalterisani. Crkvena, u duhu vremena u kojem je nastala, ima obeležja nekoliko stilova: portal i rozeta iznad su romanski, dok je zabat kojim je završen krov u stilu pojednostavljenog baroka. Glavni skulpturalni ukras su slobodne figure postavljene iznad krovnog venca na zabatu. Smeštene su u nišama i predstavljaju Bogorodicu sa Hristom u centralnoj niši i anđele u bočnim.

U zgradi koja je izmenila nekoliko vlasnika sada radi Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

*Palata ruske legacije koja se prošle godine otpočela graditi, ove nedjelje je već pokrivena. Elegantnija građevina ne može se više poželjati, i odista čini čast estetičkom ukusu g. arhitekta Koradinija, koji ju je zamislio i izveo.*¹⁴

Rad na podizanju ruskog poslanstva može se detaljno rekonstruisati zahvaljujući očuvanoj i objavljenoj arhivskoj građi kao i čestim napisima koji su objavljivani u ondašnjoj štampi.¹⁵ Italijan Koradini projektovao je neobaroknu zgradu čija je glavna osobenost bogato dekorisana glavna fasada. U donjim partijama dominira portal stepenasto uvučen iznad kojeg je zabat trougaonog oblika. U nivou spratne konstrukcije skoncentrisano je mnoštvo arhitektonskih elemenata koji stilski definišu građevinu. Centralni prostor čini pet prozora izdvojenih samo pilastrima. Parapetne ploče prozora dekorisane su geometrijskim motivom koji se ponavlja i na dva bočno postavljena balkona. Iznad glavnih prozora nalazi se takođe bogata štuko dekoracija, dok su dva bočna otvora završena trougaonim zabatom. Arhitekta je iskoristio krovnu konstrukciju da tu, između baroknih elipsastih otvora postavi skulpturalni ukras u obliku lavljih figura. Nevešto izvedena, ova je skulptura verovatno rad nekog lokalnog majstora koji nije imao iskustva u ovakvim poslovima. Ostale fasade su manje razuđene. Pored glavne zgrade, kompleks poslanstva čini ograđeni park i dve stražarnice na ulazu, koje stilski odgovaraju glavnom objektu. Carska ruska legacija nameravala je da podigne pored svog doma i crkvu za koju je plan već bio izradio petro-

gradski profesor Pomerancov koji je zbog toga i došao na Cetinje.¹⁶ Međutim, do realizovanja ovog projekta, iz nepoznatih razloga, nije došlo.

Objekat sada služi potrebama Kulturološkog fakulteta, nakon što je posle zemljotresa obnovljen.

U Cetinjskom vjesniku od 16. jula 1908. godine objavljena je sledeća vest: *Na najljepšem mjestu na Cetinju, u sredini prijestonice, a u blizini centralne pošte i Crnogorske Banke, podiže se nova zgrada francuskog poslanstva. Ona će biti na uzvišici pored sadašnjeg poslanstva. Sudeći po velikijem pripremanju i veličini sume novca, određene od francuske vlade za tu zgradu, moglo bi se unaprijed reći, da će po ljepoti, veličini i izradi nova zgrada francuskog poslanstva biti dostojna bogatstva prosvjećene Republike, ukusu njenih inženjera i zauzumljivosti za taj rad od strane francuskog poslanika pri našem Dvoru g. grofa Serseja. Zgrada će na svaki način biti jedan novi ukras naše prijestonice.*

Iz izveštaja Ministarstva građevina¹⁷ doznajemo da su projektanti bili arhitekti Fred Baloko i Ruleti. Verovatno su ova dvojica Francuza dobro poznavali tokove njima savremene arhitekture, jer na građevini koja je dovršena 1910. godine dominira polihromija skladno ukomponovanih keramičkih pločica različitih oblika koje prate sve otvore na fasadi a bogato ukrašavaju i krovni venac koji upravo čine u nekoliko redova postavljene različito obojene glazirane pločice. Secesija kao obeležje zgrade vidi se i u koncipiranju fasade, naročito glavne koja ima polukružno rešen ulazni deo i balkon iznad njega.

¹⁴ Glas Crnogorca, 13. oktobar 1901.

¹⁵ Arhivska građa publikovana je u članku R. Dragičević, *Podizanje zgrade ruskog poslanstva na Cetinju*, Starine Crne Gore V/1975, 181—186.

¹⁶ Glas Crnogorca, 23. septembra 1903.

¹⁷ Izveštaj Ministarstva građevina br. 5487 od 26. jula 1909.

92. Zgrada francuskog poslanstva, 1910.

93. Vladin dom

Arhitekta Koradini bio je, naravno, protomajstor i pri podizanju ambasade svoje zemlje. Po njegovom je projektu Italijansko poslanstvo završeno 1910. godine. Za razliku od ruskog poslanstva ova je zgrada mnogo jednostavnija. Od osnove koja je pravougaona do mirno obrađenih fasada. Jedini ukras na njima je krovni venac koji čini niz konzola kao i horizontalni podeoni venac u visini sprata koji je u vidu plitkog ravnog ispusta. Naravno, i na ovoj je zgradi posebna pažnja poklonjena izradi otvorenog trema sa terasom iznad.

U zgradi nekadašnjeg talijanskog poslanstva sada su prostorije Centralne narodne biblioteke.

U Cetinjskom vjesniku 3. jula 1910. godine zabeležen je završetak radova na *lijepoj i impozantnoj građevini*. Radi se o zgradi koja je namenjena ministarstvu i narodnoj skupštini a podignuta je u godini kada je Crna Gora proglašena kraljevinom. Zabeleženo je da je *Marko Đukanović, predsednik Državnog Savjeta, koji je za ovu zgradu plan radio i nad građevinom nadzor vodio*.¹⁸ Zna se da je on samo vodio nadzor, a projekat je bio, pretpostavlja se, Koradini. Namenom zgrade objašnjava se njena reprezentativnost i veličina. U osnovi, zgradu čine četiri krila koja zatvaraju pravougaono dvorište. Fasade su neobarokne a prepoznatljive osobenosti ovog stila ima naročito pročelje zgrade. Naglašenim horizontalnim vencem zgrada je podeljena na prizemlje i sprat. Ispred ulaza je trem koji nosi balkon sa balustradom i girlandama. Prozori u donjoj zoni lučno su završeni, ali imaju pravougaone okvire sa štuko-dekoracijom floralnih motiva. Isti ukras imaju i prozori na spratu koji su pravougaoni. Krovni venac urađen je također u štuku, a motiv se ponavlja sa prozora. Barokni zabat kojim se završava pročelje ima

bogatu skulptoralnu dekoraciju. Na ivicama zabata su stojeće figure boginja Flore i Minerve. U polju timpanona reljefi su izdeljeni na pravougaona polja a ispunjeni su antičkim motivima fantastičnih bića i ženskim figurama. Iznad sata, na stranama koje zatvaraju timpanon, postavljene su figure muškarca i žene u poluležećem položaju. Smatra se da one simboliziraju dan i noć, a da je daleki predložak za ovu kompoziciju kapela Medičijevih u Firenci.¹⁹

Bogato obrađenoj spoljašnosti Vladinog doma odgovara i unutrašnjost građevine koja je sada iskorišćena za muzejske potrebe, a u kojoj se nalazi najreprezentativnija dvorana u gradu.

Građevinski inženjer Marko Đukanović sagradio je sebi veliki dom koji je za uzor imao zgradu na kojoj je prethodno Đukanović vodio poslove gradnje. Sličnost se ogleda u horizontalnoj podeli građevine na prizemlje i sprat, u postavljanju trema sa balkonom ispred ulaza, zatim u siromašnjoj ali ipak baroknoj obradi prozora. Naročito je karakterističan uticaj slobodne skulpture, koja je na Vladinom domu simbolična. Takva je i ovde. Četiri slobodne ženske skulpture postavljene ispred trema simbolizuju četiri godišnja doba.

U nizu građevina namenjenih stanovanju izdvaja se svojom jedinstvenom arhitekturom tzv. kuća Vukotića. S njenom izgradnjom javljaju se, gotovo istovremeno sa graditeljstvom u Parizu, kubistička shvatanja izražena u prečišćenim geometrijskim formama.¹⁹ Izvedena je kao dvospratnica u duhu do tada nepoznatom u arhitekturi ovih krajeva. Ima, međutim, nešto što je vezuje za savremeno joj graditeljstvo. To su ukrasi prozora, svedeni na pravougaone plitke ispuste ali koji ipak imaju stilske odlike prepoznatljivih na kućama koje se nalaze u njenoj blizini.

Osobnost arhitekture Cetinja na prelazu XIX u XX vek sadržana je upravo u spremnosti male provincijalne sredine da prihvati jednovremeno egzistiranje istorijskih stilova, modernih tendencija izraženih u graditeljstvu secesije kao i elemenata avangardne evropske arhitekture kubizma.

¹⁸ Vujošević-Jovičić, *Cetinje i njegovi muzeji*, vodič, Beograd 1972.

¹⁹ D. Martinović i U. Martinović, n.d., str. 110—111.

94. Kuća Đukanovića

Na malom prostoru i u kratkom vremenskom razdoblju od nekoliko decenija možemo posmatrati građevine sa obeležjima evropskih tzv. istorijskih stilova objedinjenih u minijaturnoj prestonici. Na ovom prostoru prisutni su svi *izmi* koji nose i posebna nacionalna obeležja. Ovo se lako objašnjava činjenicom da građevine podižu vlade stranih zemalja, ulažući u njih znanje i materijalna sredstva koja će ih dostojno reprezentovati. A i domaća sredina bila je tada spremna da prihvati novine evropske umetnosti i uspešno realizuje nekoliko projekata (prestolonaslednikov dvorac, Zetski dom, Vladin dom).

Kubistička faza graditeljstva, nastala u Parizu, imala je odjeka na međunarodnom planu. Rano i za

95. Kuća Vukotića

evropske pojmove sagrađena je u Cetinju 1910. godine kuća Vukotića u čistim geometrijskim formama. Ona je svakako dragocen prilog riznici ondašnje umetnosti na jugoslovenskim prostorima.

Međutim, treba reći da ovo graditeljstvo nastaje kao plod istorijskih uslova i da je njegova pojava u zabačenoj prestonici rezultat angažovanja stranih majstora. O njima se ne zna mnogo, ali se može pretpostaviti da su na njihovo angažovanje uticale same vlade, birajući za izgradnju svojih poslanstava na Cetinju već afirmisane arhitekte. Projektante školovane na strani birao je i kralj Nikola.

Ovo graditeljstvo možemo posmatrati kao jednu epizodu, jer nije bilo lokalne tradicije na koju bi se ono nadovezalo a izmenjeni uslovi života i nova duhovna klima na Cetinju između dva rata nisu omogućili dalji razvoj. Tako nije bilo uslova za nastavak započetog zamaha i kontinuiteta na planu kulture i posebno graditeljstva. Zahtevi novog vremena uslovili su i novu arhitekturu koja po umetničkim dometima zaostaje za ranijom. (U to vreme na Cetinju su podignute, između ostalih, zgrada banske uprave i gimnazija). Za međuratni period karakteristična je u gradu svojevrsna urbanistička nedoslednost. Nemanje jasne urbanističke slike koja bi se poštovala izraženo je još na početku veka. I samo podizanje poslanstava dovelo je do odstupanja od urbanističke sheme grada. Stvarane su, naime, zasebne ambijentalne celine, građevinski uobličeni prostori. Novim izgradnjama i urbanističkim rešenjima nastojalo se da se oni ne naruše.

Posmatrana u sklopu arhitektonskih ostvarenja u ostalim jugoslovenskim zemljama, crnogorska prestonica zauzima značajno mesto, pogotovu kada se imaju u vidu istorijske i ekonomske okolnosti u kojima se razvijala. Ostali veći crnogorski gradovi, Nikšić, Podgorica, Bar, Ulcinj — osećali su dugo posledice viševekovne turske okupacije i nisu se razvijali kao moderna urbana jezgra. Tako ni arhitektura Cetinja na prelazu vekova nije uticala na njihovu izgradnju, izuzev dvoraca kralja Nikole koje je sebi i naslednicima podigao u Nikšiću, Podgorici i Baru.

Od propasti crnogorske države 1916. godine cetinjski spomenici arhitekture nisu više imali prvobitnu svrhu. Posle I svetskog rata dobili su novu namenu. Između dva rata o njima nije vođena osobita briga. Novi značaj spomenici nastali na razmeđu vekova dobijaju nakon II svetskog rata. Te zgrade, sada kao spomenici kulture, imaju poseban tretman i u funkciji su Cetinja kao grada muzeja, i čine osobenim Cetinje i pored toga što se grad razvija u skladu sa zahtevima modernog doba.

central town functions and appearance of a minor Central European city had been allocated to Upper Town. Construction of representative public buildings had attracted foreign architects who built them on the Central European models and in keeping with the prevailing styles of historicism and Secession. In the turning period between the 19th and 20th century, W.C. Hofbauer, a Vienna student who worked on the model of his professor, F. Schmid, was the most prominent architect in Osijek. At the beginning of the 20th century, A. Slaviček and V. Axmann, architects from Osijek, worked in the spirit of the Prague and Munich Secession. The most valuable steps in the 20th century urban architecture in Osijek date from that time. V. Axmann was known for his town-planning solutions by tracing new streets and using block micro-regulation. Between two world wars, the so-called Regulating Fundamentals were strictly followed in town planning and building. The residential part of the city was built according to plans. Besides V. Axmann, Domes, Struppi, Juzbašić, Wrang, Graff, Dlouhi and Full should also be mentioned. Axmann, Domes and Pelzer worked in the spirit of modernism. In the 1900—1940 period, Osijek presented high achievements of its urban architectural profile, interpreting by its formative content the essence of the epoch in this area.

Snješka Knežević

INSTITUTIONALISTIC CULTURE: EXAMPLE OF THE REPRESENTATIVE URBAN AREAS IN ZAGREB

The period of institutionalism coincided with the accession and activities of Governor Ivan Mažuranić and the age of a strong recognition of modernism in all fields of life in the 1870-ies. New social requirements initiated the formation of representative urban areas. Towards the end of the decade, entire areas were created under the influence of a uniform style, e.g., Zrinjski Square. By its forms and character, it was the origin of the future »horse-shoe«: the concept of a horse-shoe was unquestionably an institutionalistic culture product.

Promoters of the strong cultural development formulated the idea of stylization of a center which was as early as 1865 emphasized by two large squares and a park along the southern border of the center, uniting them into a continuous frame. The quality and value of the representative urban areas of Zagreb, the horse-shoe and avenues traversing it, certainly justify the suggestion for positive evaluation of the institutionalistic culture.

Eugen Franković

TOWN PLANNING IN CROATIA AT THE TURNING OF THE CENTURIES

At the turning of the centuries, town planning in Croatia was by its best results quite synchronous with the leading town planning concepts of the time. Town planning in Croatia surpassed the professional framework, extending to the entire complex of the society, politics and spiritual life. Representative events occurred in Zagreb, the capital of Croatia. Activities of Milan Lanuci, chief town planner of the time, have resulted in an extremely valuable town planning opus.

Stanko Piplović

ECLECTICISM AND SECESSION IN URBANISTIC DEVELOPMENT OF SPLIT

In the 17th century, a system of bulwark fortifications for the city defence against the Turks was built around Split. Upon cessation of that specific danger, the walls became unnecessary and their dismantling started during the short-term French occupation and was resumed during the Austrian government. Thus, an extensive semi-circular belt was formed around the city, with parks, and public and housing buildings. Some social activities had already existed in the old historical nucleus of the city, but with an ever increasing city population they became inadequate and new premises had to be constructed on the spots of the previous defensive structures. Building was particularly intensified in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century, when the Franciscan monastery on the waterfront was reconstructed, the Procurator Complex and the theater built, the hospital enlarged, and the secondary school, St. Peter's Church in Lučac, Tobacco Head-office, Bishop's Palace and other buildings constructed in the forms of historicism and Secession.

Vladimir Konjikušić

STUDENTS OF ARCHITECTURE FROM THE YUGOSLAV COUNTRIES AT THE MUNICH TECHNICAL SCHOOL UNTIL 1914

Survey of student records in term and annual reports of the Polytechnical School, later named Technical School in Munich, has revealed that in the 1844—1914 period, about 330 students coming from the Yugoslav countries were enrolled in the School, 45 of them at the Department of Architecture. Thirteen of these 45 graduated in Munich, three in Aachen, two in Vienna, whereas for seven of those Munich students our expert literature says they had graduated but without stating the place. Both the checked facts and new data on the place and time of the studies of our architects who were Munich students, have opened the possibility of further investigations concerning artistic connections and influences between Munich and our country.

Dragica Đurašević-Miljić

STYLISTIC SPECIFICITIES OF THE ARCHITECTURE FROM THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY IN CETINJE

Characterized by tradition, continuous intertwining and influences from both the East and the West, abrupt interruption of medieval architecture and hints of renaissance constructions followed by a several-century hiatus, at the end of the 19th century Cetinje succeeded in approaching contemporary European artistic trends. Under new political and economic conditions after the Berlin congress of twelve European countries, well-known architects were engaged in building newly established diplomatic representation offices in Montenegro, while Prince Nikola had castles and palaces constructed for his family, government offices and newly established educational and cultural institutions.

Specificity of this architecture lies in readiness of a small provincial community to accept simultaneous existence of historical styles, current tendencies expressed in the construction of Secession, and elements of avant-garde European architecture of cubism.

Ibrahim Krzović

MODERNIST FORMS IN THE ARCHITECTURE
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE
TURNING OF CENTURIES

First forms of modernism in the architecture of Bosnia and Herzegovina appeared with the advent of Secession towards the end of the 19th century, in the works of Josip Vancaš, an architect (the house of Ješua and Moica Salom in Sarajevo, designed in 1897). From 1900, rich floral forms began to appear on the fronts of representative residential and business buildings (e.g., Ješua Salom palace by J. Vancaš, 1901, Vasilikija Petrović's house by Rudolf Tönniesaiž, both in Sarajevo; Serbian Primary School in Mostar, by Đorđe Knežić, 1908).

In the phase of afflorescence of Secessionist floral forms, from 1903 a new trend in facade decoration appeared, first by geometric figures enriching the lower parts of the facades, followed by geometric concepts covering the entire front and permeating the whole building, thus fortelling modern architecture (E. Volkert's palace by R. Tönniesaiž, 1911; the Racher Palace by Karl Kneschaurehalz, 1913; Fire Station by Josip Pospišil, 1912, all in Sarajevo). A specific result of Secession in Bosnia and Herzegovina was an attempt at creating a Bosnian style (buildings of the National Bank offices in Bosnia and Herzegovina by J. Vancaš, 1908).

Željko Sušek

SECESSION IN SISAK

Observing great museum projects — exhibitions dedicated to Secession, the author tried, taking one city, first of all its architecture but also its social totality, to determine the presence of this style in its »other extreme«, far from European centers, where Secession had a »petty bourgeois« rather than elite character. Therefore, the study was directed toward quantitative methods and assessment of time extension of this stylistic pattern rather than toward the concentration of its values. Secession was found to have been present for more than three decades, to be continued as a specific provincial architecture. Even the most trifling handicraft products appear to bear secessionist sensitivity presenting specific secessionist proportionality, thus confirming the creative contribution of the local environment being superimposed over the imported ideas.

Antun Rudinski

SUN PARLOR, BALCONY AND LOUNGE — ELEMENTS
OF ARCHITECTURAL LANGUAGE IN THE BUILDING
CONSTRUCTION IN SUBOTICA DURING THE 1880—1980
PERIOD

It appears to be extremely interesting to follow stylistic epochs by observing a single architectural element prominently expressed on building structures. Functionally and

constructionally, sun parlors, balconies and lounges are identical architectural elements. Lexical explanations are not absolutely clear and comprehensive when defining this synonymity. In architectural plans, the basic and common feature of these three elements is — providing connection between the inner and outer space, and vice versa.

Over a 100-year period, in their endeavors to make the facade cover-up a dynamic space structure, authentic architects have created innumerable variants of this single architectural element, witnessing the age of their construction by mere accentuation on the building as a whole.

Liljana Hristova

VISUAL ARTS IN BITOLA, 1880-1918

In the second half of the 19th century, Bitola was a significant economic, cultural, military-strategic and political center in Balkan, with an autochthonous character in terms of history, architecture, visual arts and esthetics. From the architectural point of view, buildings of the so-called Balkan folk architecture and of the so-called Solun type architecture were present. Influences of the West European eclecticism and of other neo-styles penetrated indirectly, via Solun.

Besides the Byzantinian concept, Russian influences were also taken over in painting. Realism was adopted as a method to eliminate the religious iconographic feature from the art.

After Balkan Wars (1913), the significance of Bitola declined rapidly, and after 1918 it has almost completely lost its previously outstanding cultural and social place.

Ida Tomše

INSTITUTIONALIZATION OF THE SLOVENE
VISUAL ART DURING THE 1900-1941 PERIOD

The Slovene nation entered the European history as a »small nation« having previously constituted part of the »foreign« empire. In Slovenia, culture had for centuries been identified with art, which actually represented its most significant and almost only section; under such historical and social circumstances, the art overgrew its fundamental function and acquired certain ideological, i. e. political identification. Thus, the art had to accomplish the complex role of national consciousness, politics, science, etc. In this paper, an attempt is made to elucidate the establishment of our institutions in the field of visual arts, thereby referring to institutionalization in a broad sense, i. e. not only organization of institutions but also of various societies, programs, exhibitions, some epoch-making publication, etc. A myth on the national-liberation role of culture, which appears to be a specific feature of the Slovene culture, also includes problems related to the institutional level of visual art production, therefore having fortified national emancipation.

Vera Kružić Uchytíl

INITIAL PRESENTATIONS OF CROATIAN ARTISTS ON
THE INTERNATIONAL ARTISTIC SCENE IN
THE 1896—1903 PERIOD

Numerous citations from the criticisms published abroad are used to illustrate the great success of Bukovac's